

KOVÁCS ATTILA

A KAZÁR KAGANÁTUS KÉT KATONAI SEGÉDNÉPE: A BURTÁSZOK ÉS A MAGYAROK

ABSZTRAKT: A magyarok és a burtászok a Kazár Kaganátus katonai segédnépeként hadi kontingens kiállítására voltak kötelezve. A burtászoknak egy, a magyaroknak két tümennel kellett a kazárok rendelkezésére állnia. Cserébe nem járt automatikusan kazár birodalmi tisztség. A magyarok mégis a harmadik legmagasabb birodalmi tisztséget birtokolták, ami elhelyezkedésük stratégiai jelentőségét és belső szervezettségük magasabb szintjét mutatja. A burtászok – jelentős geopolitikai helyzetük ellenére, decentralizált szervezeti struktúrájuk miatt – nem részesültek kazár birodalmi tisztégben. Mindkét nép részt vett a helyi és határmenti kereskedelemben, azonban a távolsági kereskedelemben csak közvetve kapcsolódtak be. A katonai kötelezettségeik révén a zsákmányból is részesedtek, és a kazár elit javakat biztosított a helyi elitjük számára; ez a birodalmi integrációt volt hivatott erősíteni. A két nép hadereje könnyűlovasokból állt, amivel biztosították az erdővidéki népek adóztatását a kazárok számára.

KULCSSZAVAK: katonai segédnépek, burtászok, magyarok, kazárok, kereskedelem, katonai hierarchia.

Bevezetés

Tanulmányomban rövid forrásösszevetés után a kazárok katonai segédnépei közül a burtászokra és a magyarokra vonatkozó információkat vizsgálom. Választ keresve arra, hogyan kezelte a nomád birodalom a különböző erejű katonai kontingenst kiállító segédnépeit? Járhatott-e a hadászati kötelesség valamilyen kiváltsággal? Adminisztratív felügyelet alá vonta-e a birodalom ezeket a népeket? Ebben a rendszerben volt-e valamiféle hierarchia a katonai segédnépek között? Mindezek megválaszolására megvizsgálom a katonai-politikai tisztségek meglétét avagy hiányát a burtászok és a magyarok körében. Sokan foglalkoztak már a témával (például: Györffy György, Zimonyi István, Czeglédy Károly, Tóth Sándor László) így nem térek ki minden részletre, hiszen azok jelentős része közismert (másrészt szétfeszítené a jelen tanulmánynál megadott terjedelmi korlátot), ezért azok újbóli részletes ismertetése helyett gyakran utalok bizonyos megállapításokra. Az Abbászidák i. sz. 750-től való hatalomgyakorlása azon alapult, hogy felismerték, a katonai terjeszkedés elérte a határait és a megszerzett területek pacifikálását, illetve megtartását csak a diplomáciai eszközök segíthetik hatékonyan, és a kereskedelmi javak megosztása teheti tartósá. Kelet-Európában a speciális természetföldrajzi közeg is abba az irányba tolt a letelepült civilizációkat és a nomád birodalmakat, hogy együttműködjenek.¹ A 8–9. században a legfőbb kereskedelmi forgalom a korábbi kaukázusi hadiutak mentén történt. A katonai segédnépek vizsgálata elválaszthatatlan attól a gazdasági miliótól, amely a legnagyobb profitot biztosította, és ezen keresztül a legkomolyabb hatással volt a kazár uralom alatt élő népek életére, továbbá a kazár hatalmi rendszer jellegére².

A Kazár Birodalom tisztségeiről az alábbi forrás számol be részletesen. Ibn Fadlánál azt olvashatjuk, hogy: „A kazárok királya, akit *kháqánnak* hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy *kháqán*, a helyettesét pedig *kháqán* bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti

1 Zimonyi 2012, 18–26., 78–86., 106–108.

2 Artamonov 1962, 233–261.; Golden 1980, 107–111.

és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmeskednek a szomszédos királyok. Minden nap alázatosan megjelenik a nagy *kháqán* előtt [...] Van neki (*azaz a kháqán* bégnek – K.A.) egy helyettese, akit *kundur khákánnak* neveznek, s az utóbbinak is van egy helyettese, akinek *Dzsáwsíghr* a neve”³

A kündü/künde címmel kapcsolatban Ligeti Lajos figyelmeztet arra, hogy az írásmódból fakadóan több olvasat is elképzelhető. A jemeni (arab írással rögzített) többnyelvű szótár a mongol kündü szót k.nd.r alakban hozza. A magyar szöveghagyományból a kündü~künde forma is kikövetkeztethető.⁴ Peter Golden szerint a szó végén az „r” és a „w” az arabban könnyen téveszthető, így egy k.ndü javítás nagyon is reális, ezért a szó olvasata kündü.⁵ A magyar kündä~kändä tisztségnév a kazár nyelvből származik.⁶ Tehát a források alapján Róna-Tas András úgy véli, a magyar törzsszövetség katonai ügyeit a gyula intézte, míg a legitim uralkodó a kündü/künde volt.⁷

A magyarok

Ezek után, elsőként a magyarokat vesszük vizsgálat alá. Ibn Rusztánál a következőket olvashatjuk: „[...] A magyar pedig a turkok egyik fajtája. Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük Ğ.l.h-nak hívják. Minden magyar a Ğ.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”⁸ Továbbá Ibn Rusztánál: „Az összes velük szomszédos *şaqāliba* [szláv] fölött győzelmet aratnak. Súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket.”⁹ Gardízínél pedig a magyarokra

3 Simon 2007, 101–105.

4 Ligeti 1986, 254.

5 Golden 1980, 200–202.

6 Zimonyi 2005, 93.

7 Róna-Tas 1997, 269–270.

8 HKÍF 1995, 32–33. (ford. Czeglédy Károly)

9 Zimonyi 2005, 35.

vonatkozóan ez szerepel: „Állandóan portyára mennek a saqlábok ellen [...] A saqlábok határvidékeihez közel egy város van, amelyet Wāntīt-nak hívnak [...] A lánykérés alkalmával [...] vételárat visznek [...] coboly-, hermelin-, mókus-, nyest-prémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrrel [...]”¹⁰ Végül al-Marwazítól idézünk: „A velük szomszédos saqālibákat és rüsokat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rumba viszik s ott eladják őket.”¹¹

A muszlim források után pedig a bizánci forrásokból idézünk: „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, [...] Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek [...] Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, [...] Levedi tehát megérkezvén [...] tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, [...] Azért hívatunk, hogy [...] nemzedet fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak. Ő pedig válaszolva a kagannak azt mondta, [...] nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád [...] aki rendelkezésekre áll. Megtetszett annak a kagannak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, [...] hogy Árpád legyen a fejedelem [...] és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették.”¹²

A magyarok tehát jelentős haderővel rendelkező nép. A húszezer emberrel kapcsolatban – figyelembe véve a nomád birodalmi hagyományokat és a katonai rendszerben alkalmazott tízes számrendszert – Zimonyi István arra a megállapításra jut, hogy a sztyeppi hagyományokból következik, hogy a forrás alapján két tümen kiállítására volt képes a magyarság. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ténylegesen tízezer emberből állt egy tümen, hiszen azt mindig az aktuális feltételekhez szabták, így sok esetben nem volt rá mód, hogy a ka-

10 Zimonyi 2005, 39.

11 Zimonyi 2005, 45.

12 Moravcsik 2003, 171–173.

tonai kontingenst teljesen feltöltésük erre a létszámra. Másrészt az együttműködés és az ezért való kitüntetés a magyarok katonai segédnépi voltát bizonyítja.¹³ A magyarok a kazár politikai méltóságok közül a harmadik legmagasabb tiszteget birtokolták. Ez kiemelt jelentőségüket mutatja, és azt is jelzi, hogy a magyar politikai elit a kündü/künde cím birtoklásán keresztül integrálva volt a kazár birodalmi elitbe. A magyarság gazdálkodásával kapcsolatban az állatok, a legelőváltás, a lovassereg, a nomád életmódra, míg a sok szántóföld említése inkább a letelepedett életmódra utal. Azonban bármely nomád nép, amely kellően sok időt tölt a kelet-európai sztyepp területén, törvényszerűen alkalmazkodik a flóra és a fauna sajátosságaihoz (természetesen a nomádok máshol is a környezeti adottságokhoz idomulnak, de a Volgától keletre a kontinentális hatás erőssége miatt sokkal egyoldalúbb a gazdálkodás). Az adott területet (a Kárpátoktól a Donig) pedig a kisebb hóingás, valamint a nagyobb és egyenletesebb csapadékmennyiség mellett a tenger és az erdőzóna közelsége jellemzi, szemben a Volgán túli sztyeppterületekkel. Ez azt jelenti, hogy az itt berendezkedő nomádok gazdasága egy idő után jelentősen megváltozik, és elmozdul a komplex gazdasági modell felé, ahol egyaránt jellemzi őket a nagyállattartás bizonyos szintű földműveléssel kiegészítve. Ennek leírását adja Róna-Tas András, és megállapítja – a kelet-európai régészeti adatok alapján –, hogy a magas szarvasmarha állomány mellett a disznótartás is jellemző volt ezen a vidéken.¹⁴ Figyelemre méltó, hogy a forrásadatokból kiderül, a magyarok a szomszédos területeken portyáznak. Ami viszont még inkább szembeszökő, hogy a szlávokra (itt nyilván a kazárok adóhatósága alá tartozó szláv törzsekről van szó) a magyarok élelmiszeradót vetnek ki a jóval értékesebb prémadó helyett. Ugyanakkor, mint az a forrásokból kiderül a házassági szokások leírásával kapcsolatban, a magyarok rendelkeznek prémekkel. Még inkább beszédes, hogy a leginkább fizetőképes bizánciaknak a magyarok rabszolgát adnak el és nem prémet. Fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy a jól értesült muszlim források egyetlen utalást sem tesznek arra, hogy a magyarok adót fizetnének a kazároknak.

13 Zimonyi 2004, 101–111.

14 Róna-Tas 1997, 282–285.

A burtászok

Másodjára a burtászokkal kapcsolatban tekintjük át a források információit. Ibn Ruzta az alábbiakat írja róluk: „Burdās földje a hazar s bulkār között fekszik; köztük s a kazárok között tizenöt napi távolság van. A kazár királynak engedelmeskednek. Tízezer lovas vonul közülük harcba. Főnökük, aki őket rendben tartaná s akinek ítélete mérvadó volna közöttük, nincsen, hanem minden szállásukban van egy-két vén; pörös ügyeiket, ha ilyenek előadják magukat közöttük, ezek elé viszik, de alapjában a kazár király hódoltsága alatt állnak. Földjük kiterjedt; erdőkben laknak. A bulkār s a baġānākīya ellen támadásokat intéznek [...] Kétféle fajtájuk van: az egyik a halottakat elégeti, a másik eltemeti. A föld egyik síkságát lakják, erdők fájának legnagyobb része *hiling*. Vannak szántóföldjeik is. Vagyonuk java részét méz, menyétbőrök és szőrmék képezik. Országuk kiterjedése hosszában és széltében tizenkét nap.”¹⁵ A fönti információkat al-Maszúdi kiegészíti: „Az ő vidékeikről szálítják a burtászi néven ismeretes fekete és vörös rókabőröket. Ezek darabja száz dínárba, sőt még ennél többre is kerül, különösen a feketéké; a vörösek ára ennél valamivel alacsonyabb. A bőrök közül a feketéket az arab és perzsa királyok hordják és vetélkedve pompáznak azok viselésében. E bőr az ő szemükben drágább a coboly-, menyétbőrnél és más hasonló prémeknél.”¹⁶ A Hudúd al-Alam (‘A világ határai’) című munkában a következők szerepelnek: „A kazároknak engedelmeskednek. Gazdagságuk menyét-prémekben van. Két királyuk van, akik külön élnek egymástól (nayāmīzand).”¹⁷ Gardízi munkájában a következőt olvashatjuk: „Földjük kiterjedt. A bulkār s a baġānākīya ellen évenként támadásokat intéznek [...] Vannak öszvéreik, marháik és sok mézüük [...] Fegyverük a dárda, balta és nyíl, páncéljuk vagy sodronyingük nincs.”¹⁸ Julianus első útjáról (1235–1236) készült jelentésében (1237) a kö-

15 Kmoskó 1997, 205–206.

16 Kmoskó 2000, 172–173.

17 Minorsky 1937, 437.; Göckenjan – Zimonyi 2001, 219.

18 Göckenjan – Zimonyi 2001, 168–169.

vetkezőket találjuk: „Átkelvén pedig a minden út és ösvény nélküli sivatagon, a harminchetedik napon elértek a mohamedánok földjére, melyet Vedának neveznek, Bundaz városába.”¹⁹ Erre a két névre külön ki kell térnünk. Czeglédy Károly a Vela és a Bundam alakot használja. Véleménye szerint megfejtetlenek, bár a lábjegyzetben Bromberg elképzelését taglalja, miszerint a két név helyesen Veda és Bundaz. Veda talán a Vjatka folyóval azonosítható, Bundaz pedig Penza városát jelentené.²⁰ Perényi József elfogadja a Veda és a Bundaz olvasatát, Bundazt pedig a burtász népnévvel azonosítja, de a Veda nevet nem tudja semminek sem megfeleltetni.²¹ Vékony Gábor pedig azt írja: „Az 1225-ben, Novgorodban írt munka szerint adóztak Vladimir Monomachosnak: burtasy, čeremisa, vjada, mordva.” A felsorolás topográfiailag nem következetes, azaz nem sorrendet követ. Feltűnő, hogy a burtászokat nevük többszámával jelölik, ám a többi esetben területnévképzővel ellátott neveket találunk. Elképzelhető, hogy a burtászok kétszer szerepelnek a felsorolásban: egyszer népnevükkel, egyszer területnevükkel. Gyakori példája ez annak, hogy a források hogyan bővítik a legyőzött népek sorát. Ezt alátámasztja a Riccardus-jelentés is, amely burtászokat nem említ, de *Wedin*-ről tudósít, ami megfeleltethető a Veda névnek, ami a burtászok területének elnevezése.²² Vékony elképzelése megoldaná a Veda problémát, ha valóban *vjada* alak szerepel a forrásban. Ugyanis az adójegyzék egy másik kiadásában a *vjada* népnév helyén *udmurtok* szerepelnek.²³ A Veda és a Bundaz alakok elfogadhatók. Le kell szögeznünk, feltűnő, hogy a Veda név csak a 13. századi latin forrásokban tűnik fel. A 10. századra vonatkozóan pedig a burtászokkal kapcsolatban a héber nyelvű forrás az alábbiakat említi: „[...] A folyó mellett sok nagy és számtalan nép él, falvak, városok és erődített helyek, kilenc nép, számtalan sokan vannak, mind nekem fizetnek adót (A folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik. Ezek neve: Burtasz (Burts), Bulgar (bulgr), Szuvar(Su’r), Ariszu(’rysu), Cermisz(Crmys), Venen-

19 Györfly 1986, 67–70.

20 Czeglédy 1943, 283.

21 Perényi 1959, 496–498.

22 Vékony 1977, 1179–1180.

23 Iglói – Mисley 1979, 83–84.

tit(Vnntyt), Szuvar(Suur), Clavijun(Cluyun), mindegyik igen nagy, számtalan sokan vannak, és nekem fizetnek adót)”²⁴

A forrásokból kitűnik, hogy a burtászok a kazárok katonai segédnépei. A források arra is rávilágítanak, hogy a burtászok nem azonosak a mordvinokkal és hogy a 13. században az utazók szerint már várossal rendelkeznek. Tízezer fővel (egy tümen) kell a kazárok rendelkezésére állniuk. Nem állnak egyetlen fő uralma alatt, viszont két részre oszlanak, és a kisebb egységekben a helyi korelnök bíraskodik a közösség peres ügyeiben. Ez azt jelenti, hogy muszlim szemszögből magasabb uralkodói titulátúrával nem rendelkeznek (malik), amivel a kazárok és a volgai bolgárok uralkodóját megnevezik. Tehát nem arról van szó, hogy nagycsaládonként vagy falvanként önállóak, és nincs magasabb szervezeti struktúrájuk, hanem a kelet-európai népeknél birodalmi hagyományokból levezethető rangjaik nincsenek vezetőiknek. Mivel két részre oszlanak és ki tudnak állítani tízezer harcost – ráadásul a prémkereskedelemben is részt vesznek – így azt mondhatjuk, hogy valószínűleg törzsi szervezetben élnek, ahol vélhetően vannak törzsfők, de a nemzetségek önállóan bíraskodnak. Természetesen az, hogy két részre oszlanak, nem jelenti feltétlenül, hogy csak két törzsből állnak. A burtászok népe állhatott sokkal több törzsből is, de temetkezési szokásaik alapján két részre oszthatók. Persze a temetkezési szokások összessége – mint az egyik leglassabban változó kulturális jelenség – értelmezhető úgy, hogy a burtászok esetében két különböző eredetű etnikai csoportot jelöl. Ez nem ment ritkaság számba a nomád népek között.

Városuk kapcsán megkockáztatható, hogy egy központi piacot érthetünk alatta, ahol a távolsági kereskedőkkel bonyolították ügyleteiket. A volgai bolgárokkal és a besenyőkkel szemben évente hadba szálltak, ami valószínűleg a portyázásra utal. Életmódjuk a forrásadatok nyomán a nomadizmusnak az a fajtája, amit komplex gazdaságként írtunk le följebb. Kiemelt jelentőségű a prémkereskedelmük. Ráadásul a legértékesebb kiviteli cikkük a fekete rókaprém, amely még a cobolyprémnél is értékesebb.

24 Shlomo – Komoróczy 2003, 100.; Kohn 1990, 39.

A 9-10. században már jelentős volt a kereslet a kelet-európai prémekre, rabszolgákra, valamint az erdővidék egyéb termékeire (viasz, méz, mogyoró) és a nagy mennyiségű, iszlám világból származó ezüst kellően csábító ellenértéket jelentett a Kazár Birodalom minden népének, a biztonságos kereskedés feltételeit pedig a „Pax Khazarica” biztosította.²⁵

Úgy tűnik, hogy a kazárok az alávetett népek megszervezésénél, a sajátos viszonyok terén figyelembe vették az adott nép belső struktúráját (egy fő alatt állnak, vagy törzsi széttagoltságban élnek), a gazdasági modelljét (földművelők, nomádok), geopolitikai jelentőségüket (stratégiaileg fontos területen helyezkednek el, rajtuk keresztül biztosított más népek alávetése), katonai potenciáljukat (haderő típusa és mérete), és kereskedelmi jelentőségüket (kereskedelmi utak mentén élnek, vagy egyéb kapcsolataik révén tudnak kereskedni, esetleg speciális javaik vannak).

Ebből kiindulva úgy látom, a kazárok a magyaroknak politikai tisztséget adtak (küendő/küende titulus), amin keresztül integrálták a magyar elitet a birodalomba. Ezért elvárták, hogy a magyarok nagyszámú katonai kontingenst állítsanak ki (két tümen) számukra. A magyaroknak biztosítani kellett a hozzájuk közel eső szláv nyelvű népek alávetését és adóztatását. Másrészt a prémkivétel kazár monopólium lehetett a magyar szállásterületekről, és a magyarok által biztosított népek területéről (a források alapján). Cserébe a magyarok részesülhettek a hadizsákmányból, önállóan portyázhattak és vethettek ki terményadót, illetve a rabszolgákkal önállóan kereskedhettek. Valószínű, hogy ezen felül a magyar elit kapott valamilyen ajándékot a kazár kincstárba befolyt jövedelmekből.

A burtászok szervezeti felépítésük okán nem birtokoltak semmilyen kazár birodalmi tisztséget. A kazárok részére katonai kontingenst kellett kiállítaniuk (egy tümen). Cserébe portyázhattak, és a hadjáratok zsákmányából is részesülhettek. Biztosítaniuk kellett a finnugor nyelvű népek alávetését és adóztatását. Ellenben a volgai bolgárokkal kapcsolatban a források kifejezetten azt írják, hogy a szomszédos népekkel kereskednek és nem adóztatják őket (néhol néma kereskedelmet folytatnak a szomszédos erdővidéki népekkel). A burtászok a

25 Polgár 2019, 206–225.

helyi prémkereskedelemben részt vehettek, de a távolsági kereskedelemben közvetlenül nem. Nem tartoznak terményadóval a kazároknak. Áruikat (főként prémeket) vízi úton is szállítják a kereskedők. Valószínűleg a törzsi vezetőket jutalmazhatták ajándékkal a kazár kincstárból. Egyrészt a hadipotenciál fenntartása miatt, másrészt azért, hogy a birodalmi politikai tisztség birtoklása hiányában a különböző törzsfőket érdekeltté tegyék a belső konszolidáció fenntartásában és a kazárokhoz való hűség biztosításában. Ide kívánczik még az, hogy a források sem a magyarok, sem a burtászok esetében nem tudnak a kazároknak fizetett adóról, legyen az prém vagy terményadó. Pedig al-Isztahri megjegyzi a kazárokról, hogy: „Az országos kincstár jövedelmi forrásait vámok és kereskedelmi cikkek dézsmái képezik, sajátos szabályok szerint, minden út, tenger és folyó után. Vannak aztán egyes szállások és vidékek népére kivetett és természetben fizetendő illetékek, minden közszükségletet képező étel-, italnemű és egyébek után [...]”²⁶

A burtászokhoz menő kereskedőkre adót, a tőlük érkező kereskedőkre pedig illetéket vehettek ki. A burtászok beszédtek a felügyeletük alatt álló népektől a kazárok számára az évi adót. A magyarok viszonylatában ugyanerről beszélhetünk. Viszont a magyarok a prém kivételével szabadon részt vehettek a távolsági kereskedelemben.

A kereskedelem alapját képező javak beszedése (adóztatás), és a kereskedelmi utak, valamint a karavánok biztosítása is nagy számú haderőt igényelt. Arról, hogy ez milyen típusú haderő volt, a következőket tudjuk. Forrásokból ismert, hogy a kazároktól elszakadt három kazár törzs a magyarokhoz csatlakozott. A magyarságnál pedig nincs nyoma nehézlovasságnak, sem a forrásokban, sem a régészeti leletekben.²⁷ Így azt mondhatjuk, hogy mind a burtászokat, mind a magyarokat könnyűlovas katonai kontingens kiállítására kötelezték a kazárok. A kazár rendszerben a katonai segédnépek között úgy tűnik, hogy volt egy hierarchia. Ezt az is bizonyítja, hogy a burtászok egy tümenjével szemben a magyarok két tüment állítottak ki. Viszont ez a különbség nem nyilvánult meg olyan értelemben, ami egy egységes katonai titulusrend-

26 Kmoskó 2000, 28–29.

27 Révész 1996, 43–44.

szerben alacsonyabb és magasabb tisztségek birtoklásában jelent volna meg, hiszen a burtászoknál semmiféle kazár birodalmi tisztség nem mutatható ki. Míg a magyarok a kazárok harmadik legmagasabb tisztségét birtokolták. A tümen kiállítása kötelesség volt, és a kazárok valószínűleg nemcsak ezt ellenőrizték, hanem a kiállított haderőnek bizonyos minőségi mércét is meg kellett ütnie. Ezt valószínűleg adminisztratív úton ellenőrizték, de erről források nem számolnak be. A térségben a tümen kiállítása elég jelentős katonai potenciált jelenthetett. A magyarok és a burtászok egymáshoz való viszonyáról nem tesz említést egyetlen forrás sem. Mind a magyarok, mind a burtászok időnként részt vesznek besenyők elleni akciókban, amit minden bizonnyal a kazár határvédelem vagy külpolitika részeként lehet értelmezni. A források alapján a katonai erőt a kereskedelmi utak biztosítására is felhasználták a Kazár Birodalomban. Arra a kérdésre, hogy a kiállított tümen (a burtászok esetében egy, a magyarok esetében kettő) valójában mekkora részét képezte az adott nép tényleges haderejének, nem tudjuk a választ. Erre születtek becslések. A magyarok haderejének kérdésében Borossy András azt írja, hogy a húszezer ember a rendszeresen hadakozókat jelenti, míg a teljes mozgósítás esetén ez a szám harmincezer is lehetett. Itt természetesen al-Maszúdi egyik híradására alapoz a szerző, miszerint a nomádoknál megkülönböztethető mozgósítással és anélkül kiállítható hadsereg.²⁸ A magyarok és a burtászok esetében is érdemes a funkció szemszögéből megközelíteni a dolgot. A kazárok hadjárataiban való részvétel esetén a magyaroknak és a burtászoknak nagy számú haderő kiállítását írták elő. (Ez a haderő természetesen könnyűlovasokat jelent.) Emellett a magyaroknak biztosítaniuk kellett a szlávok éves adózását a kazárok részére. A burtászok elhelyezkedésükből következően, a hozzájuk közel eső finnugor nyelvű népeket adóztatták éves rendszerességgel a kazárok számára. Ezenfelül katonailag biztosítani kellett a magyaroknak és a burtászoknak törzsterületeiken a kereskedelmi utakat, még hozzá nemcsak időszakosan, hanem állandó jelleggel. Másrészt a határőrizetre is fenn kellett tartani bizonyos nagyságú haderőt (saját szállásterületükre vonatkozóan). Így azt mondhatjuk,

28 Borossy 1992, 27.

hogy bár a források sem a magyarok, sem a burtászok részéről nem említik, hogy a kazároknak kiállított katonai kontingens fölött még volt haderejük, ezt mégis biztosra vehetjük. Annak mértéke viszont jelen ismereteink alapján nem meghatározható. Ekkora haderővel a Dnyeszter és a Volga között elterülő sztyepp feletti erdősáv teljes népességét adózásra lehetett kényszeríteni a 9–10. század fordulóján. Ahhoz, hogy az adóztatás zökkenőmentesen menjen, és a kereskedelem se legyenek fennakadások, több mindennek kellett egyszerre teljesülnie. A leigázott és adófizetésre kötelezett népcsoportok felett folyamatosan felügyeletet kellett biztosítani. A túlkapásokkal szemben a központi hatalomnak fel kellett lépnie. Ami azt jelenti, hogy annak ellenére, hogy a katonai segédnépek nagyfokú önállóságot élvezhettek belső ügyeik intézésében és – valószínűleg – az alávetett népek adóinak behajtása során, mégsem tehettek meg bármit. Hiszen az adózók túlzott zaklatása vagy mértéken felüli megsarcolása ellenállást válthatott ki, vagy elvándorlást generálhatott, ami a központi hatalomnak, azaz a kazároknak biztosan nem állt érdekében. Ezért aztán rendkívül érdekes az a (többek között) Gardízínél fennmaradt információ miszerint a magyarok: „Állandóan legyőzik a saqlábokat. Súlyos élel-miszer-ellátmány nyújtására kötelezik a saqlábokat, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat [...] Meg-megrohanják a saqlábokat és rüsokat, s onnan rabszolgákat hoznak, Rumba (Bizánbca) viszik és eladják őket.”²⁹ Ez felveti annak kérdését, hogy ezek az akciók mennyire voltak önállóak a magyarok részéről? Az a forrásban szereplő rész, miszerint a ruszokat is megtámadják, valószínűleg teljesen más jellegű hadieseményről ad számot, mint a szlávok megrohanása. Abból, hogy a ruszok a Dnyeper folyón lehajózva portyáztak a Fekete-tenger partvidékén, illetve a Don és a Volga folyót használva még a Kaszpi-tenger partja mentén is fosztogattak, több dologra is gondolhatunk. A peremvidéken a ruszok igyekeztek a fennhatóságukat kiterjeszteni az erdővidék népeire, a tengereken keresztül pedig a gazdag tengermelléki területeket kifosztani vagy a kikötővárosokat kereskedelemre kényszeríteni. Így a velük szemben való fel-lépés a kazároknak adózó erdővidéki népek kazár függésben való megtartását

---

29 Zimonyi 2005, 39.

célozhatta, illetve alkalmanként a hadjáratról visszatérő ruszok zsákmányának elorozására irányulhatott. Ebben az esetben a magyarok elsődlegesen a kazár érdekek védelmében léphettek föl. A szlávokra való élelmiszeradó kivetése, és a rabszolga zsákmányolás pedig inkább a magyar törzsek önálló akciójának tekinthető. Ugyanis a magyarok a rabszolgákkal önállóan kereskedhettek, míg a kereskedelmi cikkek között a prémeket nem említik a források. A burtászokkal kapcsolatban az alábbiakat tudjuk meg Gardízitól: „A bulkār s a baġānākiya ellen támadásokat intéznek.”³⁰ Ez azért érdekes, mert tudjuk, hogy a kazárok rendszeresen vezettek hadjáratot a besenyők ellen, és ebben a burtászok mellett – mint katonai segédnép – a magyarok is részt vehettek. Érdekes a burtász–volgai bolgár konfliktus is. Mivel azok a források említik a burtász–volgai bolgár konfliktust, amelyekből kiderül még, hogy a volgai bolgárok kazár fennhatóság alatt állnak, így a források, amelyek a burtászokat a kazárok katonai segédnépeként mutatják be, valami olyasmiről árulkodnak, hogy a birodalmon belül az egyes népek között lehettek nem csak diplomáciai, hanem katonai konfliktusok is. A burtászok és a volgai bolgárok esetében ez a konfliktus lehetett gazdasági természetű, hiszen mindkét nép érdekelt volt a prémkereskedelemben. Mivel ugyanazokkal a kereskedelmi termékekkel üzleteltek, így potenciális versenytársai is voltak egymásnak. Tehát a prémek, a viasz, a fa és a méz esetében biztosan konkuráltak a beszerzésnél és a felvevőpiacon. Ebből a szempontból érdekes, hogy nem tudunk a magyarok és a burtászok között hasonló konfliktusról. Feltehetőleg azért nem, mert a magyarok nem kereskedtek a prémmel, míg a burtászok és a volgai bolgárok igen. Azaz a magyarok és a burtászok között nem állt fenn gazdasági érdekellentét. Továbbá a kazárok, (ahogy az a nomád birodalmakban szokásban volt), nemigen avatkoztak be alattvalóik belső ügyeibe, csak akkor, ha az negatívan hatott a birodalom érdekeire. Tehát a kazároknak nem állt érdekükben, hogy két katonai kontingenst adó népük egymással háborúzzon, de a lokális konfliktusokba nem szóltak bele addig, míg az nem rombolta a kazár hadipotenciált, vagy csorbította a kazárok gazdasági érdekeit. A birodalmon belül az interetnikus

---

30 Kmoskó 1997, 205.

kapcsolatok meglehetősen élénkek lehettek, amibe a házassági kapcsolattól, a cserekereskedelmen át, a kisebb katonai csetepaték is belefértek, de a hosszú-távú és módszeres katonai konfliktus biztosan nemkívánatos volt és retorziót szülhetett a központi irányítás részéről.

Összefoglalás

Tehát a Kazár Kaganátusnak csak a fenti két segédnépét tekintve, hatalmas katonai tartalékai voltak a kazárok magterületének tekinthető Kaukázus-Don-Volga háromszögtől északra. Ezt a hadipotenciált pedig aktívan felhasználták a „Pax Khazarica” fenntartására, amely biztosította a kazárok és minden alattvalójuk számára a kereskedelemből származó gazdasági haszon maximális kiaknázását. A katonai kontingens kiállítására való kötelezés a függés egyértelmű jele, és adott esetben a hadba vonulás sem volt opcionális. Azaz a kiállított haderővel nem csak a kereskedelmi utak biztonságát és az adóztatás folytonosságát kellett biztosítani. Így a katonai segédnépek egyszerre voltak elszenvedői a katonaállítás kötelezettségének, – az adódó háborús veszteségek okán –, és egyszerre voltak haszonélvezői a katonaállítási kötelezettség révén fenntartott gazdasági stabilitásnak/prosperitásnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Artamonov 1962.** Mihail I. Artamonov: *Istorija hazar*. Leningrad, 1962.
- Borossy 1992.** Borossy András: Hadsereglétszámok a X-XIV. században. *Hadtörténeti Közlemények*, 105. (1992), 3–32.
- Czeplédy 1943.** Czeplédy Károly: Magna Hungaria. *Századok*, 77. (1943), 277–306.
- Golden 1980.** Peter Golden: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, I–II*. Budapest, 1980.
- Göckenjan–Zimonyi 2001.** Hansgerd Göckenjan – Zimonyi István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter*. Wiesbaden, 2001.
- Györffy 1986.** Györffy György: *Julianus barát és napkelet felfedezése*. Vál., a bev. írta és jegyzetekkel ellátta Györffy Gy. Ford. Györffy Gy. És Gy. Ruitz I. Budapest, 1986.
- HKÍF 1995.** A honfoglalás korának írott forrásai. (*Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* 7.) Közzé teszi: Kristó Gyula (Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével) Szeged, 1995.
- Iglói–Misley 1979.** Iglói Endre – Misley Pál: *Régi orosz széppróza*. Budapest, 1979. 83–84.
- Kmoskó 1997.** Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. (szerk.: Zimonyi I.), MŰK 10. Budapest, 1997.
- Kmoskó 2000.** Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. (szerk.: Zimonyi I.), MŰK 13. Budapest, 2000.
- Kohn 1990.** Kohn Sámuel: *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest, 1881 (reprint 1990).
- Ligeti 1986.** Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.
- Minorsky 1937.** Vladimir Minorsky: *Ḥudūd al-‘Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. 982 A.D.* London, 1937.
- Moravcsik 2003.** Moravcsik Gyula: *Bíborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzása*. Budapest, 2003.
- Perényi 1959.** Perényi József: Magna Hungaria kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 55.

(1959) 488–499.

Polgár 2019. Polgár Szabolcs: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. Budapest, 2019.

Révész 1996. Révész László: *Harcmodor, fegyverzet*. In: Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság*. Budapest, 1996.

Róna-Tas 1997. Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997.

Shlomo–Komoróczy 2003. Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest, 2003.

Simon 2007. Simon Róbert: *Ibn Fadlán. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007.

Vékony 1977. Vékony Gábor: Adatok Juliánus utazásának topográfiájához. *Századok*, 111. (1977) 6. sz. 1175–1191.

Zimonyi 2012. Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Budapest, 2012.

Zimonyi 2005. Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005.

Zimonyi 2004. Zimonyi István: A honfoglaló magyar haderő létszáma. In: Balogh L. – Keller L. (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. MÖK 21. Budapest, 2004. 101–111.